

Een onvoltooide dramatische bewerking van de Bredase Denensage

door

Dr. MARTIEN J. G. DE JONG

In zijn tweedelige biografie van Willem Bilderdijk (1756—1831) deelt Dr. R. A. Kollewijn mede dat deze dichter het handschrift heeft nagelaten van een onvoltooid toneelstuk over *Engelbrecht van Breda*. Sedert 1931 bevindt zich dit (uit Kollewijns eigen collectie afkomstige) manuscript in de bibliotheek van de Maatschappij der Nederlandse letterkunde te Leiden, waaruit het mij tijdelijk ter bestudering is afgestaan.¹ Het bleek mij dat het handschrift bestaat uit drie delen, die ik in het vervolg aanduid als *Tekst-A*, *Tekst-B* en *Tekst-C*: de eerste twee teksten zijn min of meer volledige treurspelontwerpen, en de derde tekst bestaat voornamelijk uit aantekeningen voor het eerste bedrijf van een treurspel volgens *Tekst-B*.

Welke gebeurtenis uit de geschiedenis van Breda heeft Bilderdijk nu willen dramatiseren? Reeds bij de eerste lezing der overgeleverde manuscripten blijkt dat de dichter is uitgegaan van betrekkingen die zouden hebben bestaan tussen Engelbrecht van Breda en een Deense koning. Blijkens *Tekst-B* bezit laatstgenoemde de steden Duurstede en Utrecht, en is hij uit zijn eigen land verdreven. Zijn dochter, die niet een kind is van zijn (tweede?) gemalin, heeft zich bekeerd tot het christendom. Deze laatste bijzonderheid wordt verstrekt door het ontwerp dat ik heb aangeduid als *Tekst-A*. *Tekst-B* leert weer dat de gemalin van de Deense vorst „nieuwe rechten aan 't Erfgerecht van (z)ijn stam” heeft toegevoegd. In beide ontwerpen tenslotte, wordt de Deense machthebber gedood in een gevecht tegen Brabanders. Wie Bilderdijk met deze figuur heeft bedoeld, is niet uit te maken; we worden bij het lezen der ontwerpen echter onmiddellijk herinnerd aan de verdreven Denenkoning *Heriold*, over wie Bilderdijk in zijn *Geschiedenis des Vaderlands* mededeelt dat hij

zich tot het christendom had bekeerd en van Lodewijk de Vrome als leen Wijk bij Duurstede kreeg.² De door Bilderdijk met ijver benutte *Vaderlandsche historie* van J. Wagenaar, geeft vrij veel bijzonderheden over Heriold.³ Na zijn doop in 826 verwierf hij steeds meer het vertrouwen van de keizer, welk vertrouwen hij later mischien heeft beschaamd.⁴ In 847 werd hij door enkele inheemse graven vermoord.⁵ Vierendertig jaar later heeft een bende Noormannen die waarschijnlijk mede onder bevel van Heriolds zoon Godefrid stond, de stad Nijmegen verwoest. Wagenaar deelt verder mede dat ook Godefrid tenslotte om het leven werd gebracht.⁶ In verband met het ontwerp van Bilderdijk dat wordt aangeduid als Tekst-B, is het de moeite waard nog te vermelden dat Godefrid was gehuwd met een dochter van Lotharius II, die hem de provincie Friesland als bruidsschat aanbracht.⁷ Om dezelfde reden wijs ik erop dat Wagenaar een vroegere Deense koning Godefrid vermeldt, die met zijn troepen in de lage landen binnenviel en van wie wel is beweerd dat hij in 810 door zijn eigen zoon is vermoord omdat hij diens moeder had verstoten, teneinde een andere gemalin te kunnen nemen.⁸

Wie deze gegevens nu vergelijkt met de inhoud van Bilderdijks manuscripten, komt tot de conclusie dat de dichter niet voornemens kan zijn geweest een *bepaalde* historische gebeurtenis te dramatiseren. Hij schijnt uit het werk van Wagenaar slechts een aantal feiten te hebben genomen, die als gemeenschappelijk kenmerk hadden dat ze in verband stonden met de invallen der Noormannen in de negende eeuw. Reeds de namen der personen die hij ten tonele wilde voeren, bewijzen dit. Voor een belangrijk gedeelte bestaan de ontwerpen trouwens uit niet-historische elementen.

Bilderdijk verhaalt in Tekst-A dat de Deense troepen met succes hebben gestreden tegen de Brabanders en daarbij Engelbrecht van Breda gevangen hebben genomen. Hij vertoeft „bij de Denen op 't slot” en blijkt verliefd op de tot het christendom bekeerde dochter van de koning der Noormannen. Tenslotte wordt hij bevrijd door als Denen vermomde Brabanders onder aanvoering van „Wezemale”, welke ridder zelf met enige anderen ten tonele ver-

schijnt als „gevangenen der genen die in deense wapenrusting zijn”. Pas nadat het lijk van de gesneuvelde Denenkoning is binnengebracht, werpen de binnengedrongen Brabanders hun vermoeding af. De gemalin van de Deense koning pleegt daarop zelfmoord.

In Tekst-B en Tekst-C heeft Bilderdijk deze gegevens op enigszins andere wijze uitgewerkt. De Denenkoning blijkt gehuwd met een vrouw uit deze gewesten, wier dochter (Irmengarde) is verloofd met Engelbrecht van Breda. Nochtans is het de bedoeling van haar moeder en stiefvader dat zij huwen zal met de zoon van laatstgenoemde (Odolf). Na allerlei verwickelingen — waaronder de hierboven al genoemde krijgslist die nu echter wordt uitgevoerd op een andere manier en onder leiding van Engelbrechts broeder — vindt de ontknoping weer plaats als het lijk van de Denenkoning wordt binnengebracht. Volgens Tekst-B pleegt zijn zoon Odolf daarop zelfmoord, evenals de koningin, die echter tevoren nog een vergeefse poging doet om haar eigen dochter te doden.

Het is bijna overbodig erop te wijzen dat men deze gegevens niet aantreft in de *Vaderlandse Historie* van Jan Wagenaar en al evenmin in Bilderdijks eigen *Geschiedenis des Vaderlands*. Maar dit impliceert niet dat dit alles zou teruggaan op de dichterlijke fantasie van Willem Bilderdijk zelf. De hier besproken toneelteksten kunnen worden beschouwd als bewerkingen van de *Bredase Denensage*. Daar dit verhaal ons in meerdere redacties bekend is, zal door vergelijking moeten worden vastgesteld welke versie het uitgangspunt kan zijn geweest voor Bilderdijks ontwerpen.

Als oudste redactie van de hier bedoelde sage geldt een vijftiende-eeuws handschrift in het archief van de Bredase kathedraal, dat in 1947 nauwkeurig is beschreven door Dr. A. J. Stakenburg, en waarvan in 1893 al een (derde) uitgave was bezorgd door Dr. L. Wirth.⁹ De inhoud van dit door Prof. Dr. J. van Mierlo als „vrij onbenullig gerijmel” gekwalificeerde middelnederlandse gedicht, wordt gevormd door een primitieve combinatie van een tweetal epische motieven.¹⁰ Er is namelijk sprake van een *Legende over een Heilig Kruis* en van een *Sage betreffende de vestiging en vernietiging*

der Noormannen in Breda. Aangezien het eerstgenoemde thema in dit verband volslagen irrelevant is, kunnen we ons beperken tot de Noormannensage. De dichter verhaalt dan hoe de dochter van de Deense koning Magnus zal worden uitgehuwelijkt aan „David den Bruys”, van Schotland. Zij aanvaardt de zeereis onder bescherming van Heer Godevaert en Heer Eeraert, die broeders zijn van de Deense koning. Helaas sterft de bruid onderweg en nu durven de zeelieden zich niet meer in Schotland of Denemarken te vertonen. Zij landen in Brabant en na te zijn ontvangen door Heer Heinrich van Breda, besluiten zij zich aldaar te vestigen. Met geweld maken zij zich meester van het landgoed van Heer Ancem, waar zij de burcht „Ten Brunenstene” bouwen. Van hieruit ondernemen zij allerlei rooftochten, totdat op initiatief van de „hertoghe van Brabant” driehonderd mannen bijeen worden geroepen die onder leiding van de Heer van Wesemael een aantal Denen verslaan bij Minderhout. Een groep van vijftintig man vermomt zich in Deense wapenrusting en wordt zonder argwaan in de burcht Brunensteen binnengelaten. Later komen ook de overigen daarheen onder aanvoering van „Wesemael”, die het sein tot de algemene aanval geeft. Nadat de Denen zijn verslagen, ontbiedt men de hertog, die ijlings uit Brussel overkomt om de vergadering bij te wonen waarop men besluit dat de burcht der Denen zal worden gesloopt.

Om verschillende redenen kan dit middelnederlandse gedicht niet worden beschouwd als bron van Bilderdijs treurspelontwerpen. Allereerst verscheen de eerste uitgave pas tien jaar na Bilderdijs dood en is er geen enkele aanwijzing dat Bilderdijk kennis zou hebben genomen van het Bredase of een ander manuscript.¹¹ Ten tweede ontbreekt in Bilderdijs ontwerp iedere toespeling op de legende van het Heilig Kruis die in het gedicht een grote rol speelt; en tenslotte zijn alle namen in het treurspelontwerp anders, behoudens die van de Brabantse aanvoerder Wesemael.

Bezien wij thans de andere versies waarin ons de Denensage is overgeleverd. Zij komen voor in de Bredase kronieken van *Boxhornius* (1640), *Van Vliet* (1664), *Gramaye* (1707; doch veel eerder

geschreven) en *Van Goor* (1744). Omdat in alle vier de combinatie met het Heilig Kruis ontbreekt, „vervalt” het zojuist als tweede criterium gehanteerd gegeven. Toch is het onmiddellijk duidelijk dat Boxhornius in geen geval mag worden beschouwd als Bilderdijs bron: in zijn kroniek ontbreken immers de list van de Brabanders en de naam *Wesemale*, die wèl in de latere toneelteksten van Bilderdijk voorkomen.¹² Zeer waarschijnlijk mag ook de kroniek van Jan van Vliet worden uitgeschakeld. Hij vermeldt als naam van de Brabantse aanvoerder: *Arnold van Wesemael, Erfmarschalck van Braband*, en stelt (evenals de middelnederlandse dichter) de uitvoering van de list zodanig voor dat Wesemael niet behoort tot de groep vermomde Brabanders die toegang krijgt tot het kasteel.¹³ In Bilderdijs ontwerp is het laatste wel het geval en bovendien spelt de dichter de naam van de Brabantse aanvoerder vijf keer als *Wezemale* en één keer als *Wesenmale*, zodat hier een volledige overeenkomst met Van Vliet ontbreekt. Een argument tegen Van Vliet als mogelijke bron acht ik verder de omstandigheid dat hij alleen de list uit de oude sage vermeldt en met geen woord rept over de verloving van de Deense prinses. Men kan weliswaar opmerken dat het laatstgenoemde thema (strikt genomen) ook bij Bilderdijk ontbreekt, maar het lijkt mij logischer te veronderstellen dat de latere treurspelschrijver het huwelijksverhaal juist heeft omgewerkt. Bij Bilderdijk is de liefdeshistorie van het middelnederlandse gedicht namelijk veel directer op de rest van het verhaal betrokken, doordat hij de dochter van de Denenkoning laat optreden als verloofde van Engelbrecht van Breda.

Resten ons de latijnse redactie van Gramaye en het in het Nederlands geschreven relaas bij Van Goor.¹⁴ Bij alle zeer duidelijke overeenkomsten van deze beide versies (de latere schrijver verwijst trouwens naar Gramaye), meen ik toch dat het verhaal bij Van Goor tenminste twee elementen bevat die het waarschijnlijk maken dat Bilderdijk op deze achttiende-eeuwse geschiedschrijver heeft gesteund. Ten eerste is er weer de naam van de Brabantse aanvoerder: Gramaye heeft *Wesemalus* terwijl Van Goor het veel meer op Bilderdijs spelling lijkende *Wesemale* heeft.¹⁵ Ten tweede speelt

de datering een rol. Zowel Gramaye als Van Goor delen mede dat de verwoesting van het slot der Denen in 1124 heeft plaats gevonden, maar de laatstgenoemde vertelt bovendien dat de Noormannen zich in Breda hadden gevestigd „in den hoogen ouderdom van Keizer Lodewijk den Godvruchtigen, en ten tijde van Elbert, zesden Graaf van Strijen”. Steunend op het werk van Van Goor zelf, concludeert Wirth daaruit dat de Denen derhalve omstreeks 840 naar Brabant moeten zijn gekomen.¹⁶ Ik acht dit jaartal van groot belang omdat ons reeds gebleken is dat bepaalde elementen uit Bilderdijs ontwerpen in verband konden worden gebracht met gegevens die als historische feiten uit de negende eeuw worden behandeld in zijn eigen *Geschiedenis des Vaderlands*, of in de door hem zorgvuldig bestudeerde *Vaderlandsche Historie* van Jan Wagenaar.

Nemen wij dus aan dat Bilderdijk de Denensage heeft leren kennen uit de ondermeer op Gramaye steunende stadsgeschiedenis van Th. E. van Goor.¹⁷ De vraag doet zich nu voor op welke wijze hij van deze bron afwijkt. Teneinde een en ander zo duidelijk mogelijk voor te stellen, duid ik de belangrijkste elementen in de versie — Van Goor nog even in het kort aan:

- a. *Het ons reeds bekende motief van het huwelijk der Deense prinses, wier dood de oorzaak is dat de Noormannen zich omstreeks 840 vestigen „omtrent de plaats, daar nu 't Kasteel van Breda gelegen is”.*
- b. *De eveneens reeds verhaalde list onder de Heer van Wesemale, waardoor tijdens het bewind van Hendrik II van Breda de Denenburcht wordt veroverd en met de grond gelijk gemaakt (1124).*

Men zal geneigd zijn hierbij op te merken dat Bilderdijk als classicistisch geschoold dramaturg al onmiddellijk voor een schier onoplosbare moeilijkheid stond: ingevolge het bekende voorschrift dat de „eenheid van tijd” eiste, zou hij in zijn treurspelontwerp immers een periode van bijna drie eeuwen moeten overbruggen. Dit bezwaar geldt evenwel alleen voor een treurspelschrijver die zijn dichterlijke inspiratie gebonden acht door de onwrikbare feiten der historie. Bij Bilderdijk was dit geenszins het geval. Herhaaldelijk

heeft hij erop gewezen dat de geschiedkundige waarheid geen enkel belang heeft in vergelijking met de compositie, de zedenleer, de karaktertekening en de expressie der hartstochten in een historisch treurspel. Al in 1780 schreef hij: „De overeenkomst met de Historische waarheid. . . . bestaat niet op het Tooneel; die is voor den Geschichtschrijver, voor den Geleerde; maar niet voor den Dichter”. En vijftientig jaar later heet het: „Op mijn klein Dicht-toneeltjen ben ik meester, en doe ik steden en sloten innemen wien ik wil en wanneer ik wil!”¹⁸

Vooraf de laatste uitspraak is interessant in verband met Bilderdijks dramatische bewerking van de Denensage. De held uit zijn ontwerpen is immers „Engelbrecht van Breda”, die in geen enkele andere versie van dit verhaal voorkomt. Bij Van Goor en Gramaye draagt de Heer van Breda onder wie de vernietiging van de Denenburcht plaats vindt de naam *Hendrik*. Als vader van deze Hendrik („de II. van dien naam”) vermeldt Van Goor een *Engelbrecht* als „Heer der Stadt en Lande van Breda”.¹⁹ Aangezien deze vermelding in het boek van Van Goor onmiddellijk wordt gevolgd door de Denensage, ligt het voor de hand te veronderstellen dat het gebruik van de naam *Engelbrecht* in de toneelontwerpen moet worden verklaard als een vergissing. Tegen de achtergrond van Bilderdijks zojuist geciteerde uitspraak over de historische waarheid in de toneelpoëzie, acht ik het evenwel niet helemaal uitgesloten dat de dichter door het gebruik van deze „foutieve” naam heeft willen herinneren aan de bij Van Goor meermalen genoemde Engelbrecht I van Nassau.²⁰ Dat deze in de vijftiende eeuw leefde (hij stierf in 1442) kon voor Bilderdijk in zijn kwaliteit van toneelschrijver geen enkel bezwaar zijn: temeer niet omdat hij een reden had om de naam van graaf Engelbrecht als bijzonder „Bühnenfähig” te beschouwen. Met Engelbrecht I immers wordt de geschiedenis van Breda voor het eerst gekoppeld aan die van het door Bilderdijk zozeer vereerde Oranje-huis.²¹ Tenslotte kan trouwens worden opgemerkt dat de historische gegevens met betrekking tot de Heren van Breda uit de dertiende eeuw uitermate schaars zijn en de geschiedkundigen reeds aanleiding hebben gegeven tot verschillende

interpretaties. Waar zoveel historische onzekerheid heerst, ontstaat des te meer bewegingsvrijheid voor de dichterlijke fantasie!²²

Van Bilderdijs andere afwijkingen ten opzichte van de overgeleverde versies, werd zijn bewerking van het huwelijksmotief (die tevens de zojuist bij Van Goor geconstateerde tegenspraak in datering opheft) reeds eerder besproken. Door de verloving van de Deense Koningsdochter met Engelbrecht die n.b. gevangen wordt gehouden op de Denenburcht en wiens dood is gezworen door de moeder der prinses, scheidt Bilderdijk een bij uitstek dramatische situatie. In Tekst-A wordt deze nog versterkt doordat Bilderdijk ook de slavin van de koningsdochter laat optreden als minnares van Engelbrecht. Tegenover deze cumulatie van innerlijke conflicten staat in Tekst-B en Tekst-C een bewerking van het huwelijksmotief die leidt tot meer uiterlijke verwickelingen: als medeminnaar van Engelbrecht treedt de Deen Odolf op, die eerst gevangene van Engelbrecht is, maar daarna de Bredase graaf zelf in de kerker weet te brengen. Een ontvluchttingspoging van Engelbrecht mislukt en de ontknoping wordt weer bewerkstelligd door het bekende motief van de Brabantse list.

Wat de uitwerking van dit list-motief betreft, kan worden opgemerkt dat Bilderdijs ontwerpen in afwijking van de versie bij Van Goor (uiteraard) niet eindigen met het slopen van de Deense burcht. Ook hier zien we dat Bilderdijk in zijn bewerking naar een typisch dramatische situatie streeft. Hij voert de spanning op door het ogenblik der ontmaskering uit te stellen tot het lijk van de Deense koning is binnengebracht. In Tekst-A volgt dan de zelfmoord van de koningin en in Tekst-B maakt bovendien Engelbrechts medeminnaar een einde aan zijn leven. Wie zich ooit heeft bezig gehouden met achttiende-eeuwse toneelstukken, zal dit bloederig slot geenszins verwonderen. Zelf heeft Bilderdijk trouwens eens geschreven: „De Dood is een heerlijke ontknoper; hadden wij dien niet, waar bleef de Treurspeldichter? waar zoo vele anderen?”²³

*
**

Tot zover Bilderdijs treurspelontwerpen als bewerkingen van de Bredase Denensage. Over de stukken als zodanig kan nog worden opgemerkt dat de compositie en de „regie” van Tekst-B het minst beantwoorden aan de eenvoud van het ideale klassicistische treurspel. Daar de compositorische verschillen met Tekst-A al terloops ter sprake zijn gekomen, zij hier met betrekking tot de „regie” nog slechts even gewezen op de geheimzinnige nachtelijke gevangenis-scène in Tekst-B, waarbij sprake is van een verborgen gang en er wordt gemanipuleerd met een lampje en een toorts. Het decor voor de laatste akte zou volgens dit ontwerp een wapenhal voorstellen, waarin twee zelfmoorden voor de ogen der toeschouwers moesten plaatsvinden nadat het lijk van de Deense koning zou zijn binnengebracht.

De vraag naar de datering van Bilderdijs toneelontwerpen kan allereerst worden beantwoord met de mededeling dat alle teksten, blijkens hun spelling, moeten zijn ontstaan na 1780.²⁴ Verder laat Bilderdijs handschrift duidelijk zien dat Tekst-A op een andere tijd (naar ik vermoed: vroeger) werd geschreven als de beide andere teksten. Nu heeft het manuscript van Tekst-A het watermerk **Korff & de Vries**, wat erop wijst dat het papier moet zijn vervaardigd tussen 1785 en 1789.²⁵ Dit ontwerp kan dus pas na 1785 zijn ontstaan. Zeer waarschijnlijk schreef Bilderdijk ook de andere teksten na dat jaar. Aangezien mij is gebleken dat manuscripten van Bilderdijk die in 1809 werden geschreven nog hetzelfde watermerk vertonen, mag de door de dichter gebruikte papiersoort ons echter niet verleiden tot de conclusie dat hij aan Tekst-A moet hebben gewerkt vóór 1795, het jaar waarin hij uit Nederland werd verbannen.²⁶ Onmogelijk is dit laatste overigens geenszins: uit Bilderdijs briefwisseling blijkt namelijk dat hij al voor zijn uitwijzing in 1795 verschillende treurspelontwerpen had geschreven.²⁷

BIJLAGEN

DE TEKSTEN VAN BILDERDIJK

TEKST-A

Engelbrecht van Breda is gevangen bij de Denen op 't slot. Zij zijn nog heidenen. Odile,¹ dochter des Deenschen Konings (die uit zijn Vaderland gevlucht was), bemint hem en is Christen. De Denen hebben de wapenen met voordeel gevoerd tegen de Brabanders, en dus Engelbrecht gevangen genomen. Zij vervolgen hun voordeel, doch worden verslagen door Wezemale, die hen ontmoet en met den Deenschen koning verslaat. Zijn troep trekt de wapens der verslagen Denen aan, en voert hun standaard, en trekt dus op naar Breda om den Jonkheer te verlossen en 't slot te vermeesteren. Zij worden ingelaten. Intussen wil de koningin Jutta Engelbrecht dooden, uit haat om ontfangen belediging van zijn Vader. Zij ontdekt dit aan Odile, dochter des Konings, maar niet de hare. Odile tracht hem te doen ontkomen. Hij wil niet. De troep trekt binnen. Wezemale verschijnt met eenige weinigen als gevangenen der genen die in deensche wapenrusting zijn. Zij maken zich meester van de burcht. De waarheid blijkt. Jutta doorsteekt zich-zelve. Odile bezwijmt. Etc.

A.

1. Odile en slavin.
Expositie-weêrzijsche liefde en ontwerp in 't wilde tot vereeniging. De slavin bemint Engelbrecht ook.
2. Jutta en Odile.
Zij ontdekt haar haat tegen Engelbrecht. Vraagt haar raad, hoe best hem te dooden. Odile schrikt — spreekt tegen — Etc.
3. Odile en slavin.
Zij zendt haar om Engelbrecht te onderhouden.
4. De slavin alleen.

B.

1. Engelbrecht en de slavin.
Hij wil niet vluchten. Verlieft op Odile, maar wil eerst overwinnen, en dan haar zijn hand aanbieden.
2. De slavin alleen. Wanhoopig.
3. Odile en de slavin.
Slavin. Hij verdient niet. Etc.
Odile. Welaan, offeren wij hem op.
4. Jutta. Odile.
Odile stemt toe!
5. Bericht dat de Deensche troep te rug komt, de koning zich echter niet aan 't hoofd vertoont.

C.

1. Jutta. De slotvoogd.
Zij naderen. Zij heeft den heiligen een gelofte gedaan, Engelbrecht² te slachten zoo haar gemaal wederkeert. Zij beveelt, hem, Engelbrecht, te dooden zoo dra haar gemaal de burcht betreedt. Zij heeft redenen om dit te verhaasten. . . . Odile is haar verdacht en de koning heeft veel zwakheid voor zijn dochter. Zij wil Odile zelve daar in straffen. De slotvoogd weêrspreekt. Zij eischt gehoorzaamheid. Hij vertrekt.

¹ Ook de spelling Odilde komt voor.

² Hier spelt Bilderdijk: Engelbert.

2. Intocht der verkleede Brabanders. Jutta vraagt naar haar gemaal. Wezemale¹ als gevangene, vraagt, of 't haar niet genoeg is hem gevangen te zien bij den Jonkheer? Neen, zegt zij. Welaan, zegt hij, Uw gemaal zal verschijnen. De overigen bevestigen dit. Hij vraagt Engelbrecht te zien. — Waarom? — Om te weten of hij leve. Hij leeft, maar 't zal niet lang meer zijn! Genoeg, zoo ik met hem sterve. Zij staat dit toe.
3. Engelbrecht verschijnt. Bedrogen door den schijn. Lamentatie. Etc.

D.

1. De slavin alleen. Berouw. Etc.
2. Tijding van de neerlaag des konings.
3. Zij alleen, wat zal zij doen.
4. Jutta. Zij. — Vertrouwelijk.
Zij zet Jutta op tegen Odile, maar wil Engelbrecht redden.
Jutta wil niet, maar Odile zien —
5. Odile. Jutta (de slavin verborgen). — Distantie.
6. De slavin met tijding van 's konings dood.
Beide consenteeren hem te wreken.

E.

1. Gevangenis. Engelbrecht. Wezemale.
Zij ontdekken zich elkander en de waarheid — maar slimmer is 't, van Jutta af te hangen, zegt Engelbrecht. — Ja, maar wij zijn meester. Wij hebben geoordeeld het lijk te moeten afwachten, om te zekerder te zijn. Etc.
2. Jutta vliegt in, wil de waarheid weten.
3. Odile verschijnt om te weten wat er van zij. Engelbrecht beklaagt haar, biedt haar zijn bescherming aan.
Ja, 't is waar, zegt Wezemale, en daar op wordt het lijk van den koning binnengebracht. Ejulatie.
Jutta eischt dat men Engelbrecht en Wezemale (onleesbaar) doode. — Men staat onbeweeglijk. Nu grijpt zij een pook en treedt toe. Men ontmomt zich, en Wezemale ontdekt de zaak.
4. Tijding dat de bezetting ontwapend is.
Jutta doodt zich-zelve.
Odile zwijmt op het lijk haars Vaders.

*
**

TEKST-B²

A.

1. Haro: Mijn Judith—ja, van heden af beschouw ik mij als Heer dezer gewesten. Laat men mij den Deenschen throno ontveldigd hebben: hier, in een zachter lucht wordt mij alles vergoed. Etc. — Uw hand voegt nieuwe rechten aan 't Erfgerecht van mijn stam. Duurstede en Utrecht zijn onder het juk gebracht, Nijmegen, de trotsche keizerzetel, is niet meer. En uwe rechten in Brabant versterken mijne wapenen. Het geluk stelde deze burcht in mijne hand en de brede A vloeit thans onder mijne wetten. Van hier breide ik mijn gezag uit, en eerlang ben ik 't Rijk te machtig, dat mij vijandig is.

¹ Hier spelt Bilderdijk: Wesenmale.

² Bij de dialogen begon Bilderdijk niet telkens op een nieuwe regel.

Judith: Ja 't veroveren van dit kasteel was een groot geluk, maar Irmengarde....

Haro: Haar zal ik de hand doen geven aan mijn zoon Odolf.

Judith: Zij weigert dit. Etc. — maar ik zal haar onderhouden. Gij weet dat zij door haar vader aan Engelbert verloofd is geworden.

Haro: Non refert, ik wil het niet.

2. Irmengarde. Judith. — Irmengarde weigert. —
3. Tijding van Odolfs gevangenneming.
4. Odolf heeft een bestand gesloten. Is op zijn woord ontslagen. Een gezant met hem. — Men zal hem hooren en bekrachtigt het bestand. Maar pas nu op. Engelbert valt in uw handen. Ik heb uit uw naam beloofd, en hij zal hier komen.

B.

1. Engelbert met Reinald.
Gij waagt u te veel—
Ik doe niet, 't is bestand. Etc. — Ik moet weten wat van Irmengarde zij.
2. Haro hoort hem. — Voorslag van 't huwelijk, en te rug geven van 't slot. — Verworpen.
Hij vraagt Irmengarde te zien. Dit wordt hem geweigerd.
3. Engelbert met Reinald. — Irmengarde verschijnt — Reinald wordt verzonden.
4. Engelbert. Irmengarde. Zij zweert hem getrouw te blijven.
5. Haro stuift in, en men neemt Engelbert gevangen.
6. Vreugd over deze gevangenneming. Nu men hem in de macht heeft, zal alles vallen.

C.

1. Irmengarde alleen. Invectiven, ook op zichzelf.
Judith. Irmengarde. Nu moet ge van hem afzien. Denk niet dat Haro hem tot andere prijze ontslaat. Ga heen, bereid hem daar toe.
2. Irmengarde. Engelbert.
3. Gestoord door Odolf-Thands is 't geval omgekeerd, de gevangenis gesloten.
4. Odolf en Irmengarde.
5. Judith en Irmengarde, die Irmengarde dreigt.
De koning komt zeggen¹ dit oogenblik waar wil nemen om slot van Engelbert te bemachtigen. Hij beveelt dit slot aan zijn zoon en gelast de gevangene in een gevangenis over te voeren.²

D.

1. 't Is nacht. De gevangenis. Engelbert slaapt.
Irmengarde met een lampje — wekt hem. Zij heeft de sleutels gestolen — Verbintenis.
2. Een stem van onderen! 't Is Reinald die een uitgang gevonden heeft in de gracht. Hij wil Engelbert doen ontkomen, doch die wil niet vluchten, maar zijn kasteel nu herwinnen. Hij wil Irmengarde in veiligheid doen brengen, die zonder hem niet vertrekken wil. Hij wil Reinald zenden, om zijn mannen in 't geweer te roepen, ten einde hij zich aan hun hoofd stelle. Maar allarm. Irmengarde vlucht in de geheimen gang, de lamp gaat uit.

¹ Kennelijk zijn hier de woorden vergeten: dat hij.

² Onder de tekst van het derde bedrijf schreef Bilderdijk, helemaal onderaan de bladzijde: Haro, Hedwich, Udolf, Engelbert, Baldewijn, Reinald, Hildegarde, Amilde, Rijchilde.

3. Verlegenheid. Odolf! dat Haro omgekomen is.
4. Judith vliegt met een toorts en met een pook in de hand in de gevangenis om Engelbert te dooden. Vraagt naar Irmengarde die zij geroofd acht. Reinald biedt tegenweer en ontwapent Odolf.
5. Door den geheimen gang dringen eenige dienaren op met Irmengarde. — Wij zullen samen sterven, zegt zij.
Ja, wij zullen 't, zegt Engelbert, maar gewroken zijn. Hij maakt zich meester van Odolf.
Judith (onleesbaar) en wijkt te rug. — En 't gordijn valt.

E.

1. Wapenhal. Judith met Irmengarde die zij dwingen wil door 't bedreigen van Engelberts leven. Odolf.¹
2. Een trompet. Zij ziet van den trans. 't Is haar gemaal. Men open! ô Hoe blij! Hij vond eenige gevangenen, die Engelberts wapenteeken dragen. —
3. Zij trekken in.
ô Mijn gemaal —
Mevrouw, hij volgt ons.
Van waar komt gij?
Van 't slot van Engelbert.
Is het in uw macht?
Ja, maar waar is uw gevangene?
4. Engelbert wordt op 't tooneel gebracht, met Irmengarde en Reinald!
Engelbert beklaagt zijn onderdanen die voor hem gestreden hebben en die gevangen zijn.
Zij beklagen zich niet, zegt de Bevelhebber (broeder van Engelbert), maar kent gij mij?
Hemel!
Zij werpen allen de bandelieren af - ontsluiten de helmen, en vallen hem te voet.
Wat is dit, zegt Judith?
Dat gij gevangen zijt — zie daar uw gemaal.
't Lijk van Haro wordt binnengebracht. Zij schreeuwt, Odolf valt in zijn zwaard, en Judith wil Irmengarde dooden, maar Engelbert grijpt haar hand en zij dood zich-zelve.

*
**

TEKST-C²

1. Irmengarde zal bescherming vinden. Mijn hand kan u in 't bezit van 't vaderland stellen.
Judith. Neen Haro, neen, mijn hart is geenszins zoo gerust. Het lot toonde ons zijn gunst — maar het bedriegt ons niet. Irmengarde — haar rechten ducht ik. En de dapperheid van haar bruijom, wiens slot wij thans bewonen. Haro. Vrees, vrees geen zwakke maagd die niet dan klachten heeft, geen jongling, door mijn zwaard uitgeschud van zijn voorvaderlijk erf. Neen Judith Etc.

¹ Ook de spelling Udolf komt voor.

² In dit moeilijk leesbare handschrift komt i.p.v. Engelbrecht en Odolf ook voor: Engelbert en Udolf. Alvorens de door mij overgenomen tekst aanvangt, staat er in het handschrift een passage die Bilderdijk later schrapte.

Judith. 'k Erken het maar wat schonk mijn echt u dan 't vaderlijk goed van haar. — En zij zal geen wreker, geen beschermer vinden; ó oordeel niet naar de ruwheid van 't (onleesbaar) Noorden. En Engelbrecht zal hij iets onbeproofd laten.

Haro. Zijne zal onze bescherming zijn. Mijn zoon Olof, nadert met nieuwe macht uit het noorden en reeds zijn zijn schepen den mond der Schelde ingevaren. Hem zal zij haar hand geven.

Judith. Zij — die aan Engelbrecht verloofd is. Geloof het nooit, dat zij dit doen zal. — Etc. Zij bemint hem Etc. Onderhou haar.

2. Irmengarde. Judith.

3. Tijding van Odolfs gevangenn. door Haro zelf gebracht.

4. Mijn zoon! enz.

Hij toont zich gereed voor zijn zoon het slot weêr af te staan.

Judith. Hij zal niet willen.

Haro. 'k Geef alles — ook Irmengarde.

Judith. Bedenk wat gij doet —

Haro. 'k Heb alles bedacht: Irmengarde gij bemint hem, ik bevestig uws vaders verloving, geef mij mijn zoon weder.

Afzending van Haro aan Engelbrecht.

B.

1. Odolf komt.

2. Engelbrecht, Haro.

*
**

AANTEKENINGEN

¹ R. A. Kollewijn, *Bilderdijk. Zijn leven en zijn werken*, dl. I, Amsterdam 1891, blz. 447, 448; *Maatschappij Ned. letterk. te Leiden*, codex 1821, nr. 22.

² W. Bilderdijk, *Geschiedenis des Vaderlands*,² dl. I, Amsterdam 1834, blz. 99 e.v.

³ J. Wagenaar, *Vaderlandsche historie*,² dl. II, Amsterdam 1770, blz. 43 e.v. Voor Bilderdijs „ijver” bij het bestuderen van dit werk: zie het proefschrift van J. Moll, *Bilderdijs „Geschiedenis des Vaderlands”*, Assen 1918, blz. 51.

⁴ Wagenaar, blz. 60.

⁵ Wagenaar, blz. 63.

⁶ Wagenaar, blz. 85, 91.

⁷ Wagenaar, blz. 87. Over Godfried en „de grote inval van de Noormannen in 879—885” in het algemeen, schrijft F. L. Ganshof in *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, dl. I, Utrecht—Antwerpen 1949, blz. 367 e.v., waar ook wordt verwezen naar verdere literatuur.

⁸ Wagenaar, blz. 40.

⁹ A. J. Stakenburg, *De Heilige-Kruislegende en de Denensage van Breda*, Handelingen van het provinciaal genootschap van kunsten en wetenschappen in Noord Brabant, 1944—1947, blz. 62 e.v.; L. Wirth, *Het heilige kruis en de Denensage te Breda*, Leiden z.j. (1893). Stakenburg constateerde dat in het na 1457 te dateren Bredase manuscript een stof van rond het jaar 1327 wordt behandeld.

¹⁰ J. van Mierlo, *Geschiedenis van de letterkunde der Nederlanden*,² dl. I, 's-Hertogenbosch—Brussel 1949, blz. 400. Dr. J. F. Heybroek tekent protest aan tegen het vernietigend oordeel van Van Mierlo in: F. F. X. Cerutti e.a., *Geschiedenis van Breda. De middeleeuwen*, Tilburg 1952, blz. 288.

- 11 Vóór Dr. L. Wirth had Dr. C. R. Hermans reeds een uitgave van het gedicht bezorgd in 1841. Bilderdijk had grote belangstelling voor middelnederlandse letterkunde en heeft zelf verscheidene tekstuittgaven verzorgd. Uit zijn briefwisseling is mij echter nimmer gebleken dat hij een manuscript van het Bredase gedicht onder ogen heeft gehad: ook in zijn vele taal- en letterkundige geschriften blijft het ongenoemd.
- 12 M. Z. Boxhornii, *Historia Obsidionis Bredae...*, Lugduni Batavorum 1640, blz. 45: de betreffende plaats wordt geciteerd bij Wirth, blz. 5.
- 13 J. van Vliet, *Chronyk van Breda*, 1664, blz. 15 en blz. 16: de betreffende plaats wordt geciteerd bij *Wirth*, blz. 7.
- 14 *De Antiquitates Bredanae* van de in 1635 overleden J. B. Gramaye verschenen pas in 1707 als onderdeel van *Antiquitates Brabantiae*. Een citaat treft men weer bij Wirth, blz. 5.
- 15 Th. E. van Goor, *Beschrijving der Stadt en Lande van Breda...*, 's-Gravenhage 1744, blz. 13. Enkele der betreffende teksten van Van Goor worden geciteerd bij Wirth, blz. 7 en blz. 8.
- 16 Wirth, blz. 8; blijkens het aldaar medegedeelde beschouwt Gramaye het verblijf van de Denen te Breda „meer als historische sage” en noemt hij derhalve geen datum van vestiging. Blok vermeldt dat de bekering van Heriold en de zijnen plaatsvond in 826; de tocht van de Denen waarbij Brabant (o.a. Antwerpen) het moest ontgelden, valt in 837 (P. J. Blok, *Geschiedenis van het Nederlandsche volk*,² dl. I, Leiden 1912, blz. 83; vgl. F. L. Ganshof in *Algem. geschiedenis der Nederlanden*, dl. I, blz. 307, 308).
- 17 De veronderstelling dat Bilderdijk de Denensage uit het boek van Van Goor heeft leren kennen, sluit natuurlijk niet de mogelijkheid uit dat de dichter andere werken kan hebben geraadpleegd waarin de geschiedenis van Breda wordt behandeld (vgl. noot 22). Terloops zij nog opgemerkt dat Van Goor de Denensage als een historisch feit beschouwt. Vgl. hierover: Wirth, blz. 8, Cerutti, blz. 287.
- 18 W. Bilderdijk, *Brief van den navolger van Sofokles Edipus*, Amsterdam 1780, blz. 18; *De dichtwerken van Bilderdijk*, Haarlem 1859, dl. XV, blz. 114.
- 19 Van Goor, blz. 13.
- 20 Van Goor, blz. 27, 80, 83, 468 en 469.
- 21 Cerutti, blz. 57, 183. Vgl. Van Goor, blz. 24, 27 en 34.
- 22 Vgl. A. G. Kleyn, *Geschiedenis van het land en de Heeren van Breda...*, Breda 1861, blz. 55 e.v. en Pl. Pennings, *Het discours of de Kroniek der Heeren van Breda*, *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap* 1947, blz. 343—345. Steunend op oudere bronnen vermeldt Kleyn (wiens eigen werk overigens dertig jaar na Bilderdijks dood verscheen) in dit verband een drietal namen, waarvan men misschien zou mogen zeggen dat zij in Bilderdijks toneelteksten terugkeren, namelijk: Ermengardis (blz. 57), Udo (blz. 58) en Juetta (blz. 58). Bij Van Goor zoekt men deze namen tevergeefs.
- 23 *De dichtwerken van B.*, dl. I, blz. 487.
- 24 Over Bilderdijks spelling verstrekke ik mededelingen in een aantekening bij mijn artikel Bilderdijks treurspel over Willem van Oranje, *Spiegel der Letteren* 1958, blz. 102.
- 25 Dit blijkt uit een mij toegezonden rapport van de Stichting voor het Onderzoek van de Geschiedenis der Papierindustrie in Nederland, te Haarlem. Zowel aan de directeur dezer stichting, dhr. H. Voorn, als aan dhr. E. J. Labarre, general editor van *The paper publications society* te Hilversum, ben ik veel dank verschuldigd voor hun inlichtingen m.b.t. de datering van verschillende Bilderdijk-handschriften.

- ²⁶ Kollwijn, dl. I, blz. 226. Bilderdijk keerde in 1806 naar Nederland terug; hij had ons land moeten verlaten om politieke redenen.
- ²⁷ In een onuitgegeven brief van 30 november 1798 verzoekt Bilderdijk aan Mevr. Elter (zijn schoonzuster) om de „plans” van treurspelen die nog in Nederland zijn; zelf bevond de dichter zich toen te Brunswijk (Portefeuilles-Margadant, Bilderdijk-Museum, Amsterdam). De manuscripten uit 1809 die het watermerk „Korff & de Vries” vertonen, zijn aanwezig in de collectie-Klinkert van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen te Amsterdam, nr. CIII.